

Tóth Csaba Tibor

TÜKÖRCSEREPEK

Fenyves Katalin: *Képzelt asszimiláció? Négy zsidó értelmiségi nemzedék önképe*. Corvina Könyvkiadó, Budapest, 2010, 300 oldal, 3500 Ft

Fenyves Katalin könyve hazai környezetben eddig szokatlan módszertannal és megközelítéssel szól hozzá egy látszólag túltárgyalt, de talán mégsem eléggé kitárgyalt témához: a magyar zsidó értelmiségi identitáshoz. A zsidó történeti diskurzus eddig ugyanis jórészt elkülönülő terepeken (politikátörténet, szociológia, kultúrtörténet) folyt,¹ legtöbbször egymás mellett elbeszélve, az asszimiláció „sikerességéről” vitatkozva. Jelen munka hangsúlyosan nem ehhez a párbeszédhez járul hozzá, ugyanakkor mindegyik említett diszciplína eredményeit igyekszik figyelembe venni.

A könyv a szerző 2008-ban, az ELTE Történettudományi Doktori Iskolájában megvédett disszertációján alapul, annak lényegesen kibővített változata.² Az egyik fő kérdés – Hatvany Lajos Martin Buberhez írt 1929-es levelének fordulata – a képzelt asszimiláció után szereplő kérdőjel már Fenyvestől származik (9). Maga a kérdésfelvetés persze azonnal kételyeket ébreszt az olvasóban: kijelenthető-e bármilyen formában bármi a „magyar zsidóságról”, főleg pedig annak társadalmi folyamatairól? A szerző válasza itt újszerű: nem a kérdés elméletére vagy a nagy válaszokra, sokkal inkább egy biztosabban körülhatárolható csoport (a magyar zsidó értelmiség) egyéni önreprezentációjára kíváncsi (10–11). A rövid előszó által módosított alapkérdés így hangzik: „Milyen volt zsidónak lenni Magyarországon a megélt valóság, az »életvilág« szintjén?” (11) A könyvben ennél azonban többről és kevesebbről is szó van.

Az önreprezentáció jelentősége

A magyar zsidó történelem kutatásával kapcsolatos közismert probléma a források, adatok hiányossága avagy bizonytalansága. Főként ennek tudható be, hogy a téma kutatói munkájuk során magát az alapkérdést is sokszor módosítani kénytelenek.

¹ A teljesség igénye nélkül: GERŐ András: *Utódok kora*, Atlantisz, Budapest, 1993; KARÁDY Viktor: *Zsidóság, modernizáció polgárosodás*, Cserépfalvi, Budapest, 1997; Michael K. SILBER: *Magyar–zsidó történelem másként. Jeruzsálemi antológia*, Múlt és Jövő, Budapest, 2008. (Nem teljesen ide tartozik, de a témáról való közbeszéd szerkesztésére GYURGYÁK János: *A zsidókérdés Magyarországon. Politikai eszmetörténet*, Osiris, Budapest, 2001.)

² Az eredeti munka fő témája a Monarchia korának zsidó értelmiségi elitje volt.

A szerző ezt elsősorban a nyelvi önreprezentáció és az ún. *linguistic turn* elméleti kereteinek használatával teszi. Az eszköztár talán legfontosabb eleme itt az önreprezentáció szöveges formáinak vizsgálata. Ez egyrészt hagyományos források (önéletrírások, naplók, levelek) elemzését jelenti, ugyanakkor más utakat is keres. Egyik legfontosabb újítása az életrajzi lexikon önreprezentációs és történeti forrásként való kezelése. Az irodalomtörténet és kultúrtörténet berkeiben alapműnek számító Szinnyei József-féle lexikon³ ilyen irányú használata meglepőnek tűnne, ha nem lennének tisztában annak szerkesztési sajátosságaival. A 19. század végének akadémiai életrajzainál és magánál Szinnyeinél ugyanis bevett szokás volt egyes prominens íróktól, tudósoktól személyesen, kérdőív formájában bekérni saját életrajzukat. És itt nem a mai, lakonikus rövidegű listákról, hanem komplex narratív szövegekről van szó. Fenyves filológiai kutatásai pedig ehhez azt is hozzáteszik, hogy Szinnyei a hozzá visszaérkezett kb. 2900 kérdőív nagy részét minimális szerkesztéssel átemelte a kész lexikonba. A Szinnyeiből Fenyves az általa elkülönített 317 fős (zsidó családban született írók önéletrajzi jellegű, beküldött szócikke) mintát kívánta könyvében összehasonlítani. Egyfajta visszafelé fordított kvalitatív szociológiai kutatást kísérel meg: *a priori* létező, válaszként kezelt szövegrészek alapján utólag állított össze egy egységes „kérdőívet” a múlt adatközlői számára (20–21).

Ez a módszer minden előnye ellenére is lemondásokkal járt. Az eredeti kérdésfelvetésre egy, a magyar zsidó elit egy bizonyos reprezentatív szegmensére szorító vizsgálatnál igen nehéz válaszolni. Ugyanakkor a vizsgált értelmiségiek skálája a lehető legszélesebb: a 19. század elei prágai bachurtól a századelő magyar írófjedelméig terjed. Konrád Miklós tanulmányából jól ismerjük a 20. század elején a neológ zsidó önreprezentáció ritkaságának, hiányának problémáját,⁴ amelyre a szerző itt a narratíva újszerű tagolásával kíván reagálni.

Összehasonlító nemzedéktan

Fenyves könyve fő rendezőelvének a nemzedékek szerinti felbontást választotta. Mivel a történelemben jártas magyar olvasó első asszociációja Szekfű *Három nemzedéke*, szűkebben értelmezve esetleg Komlós Aladár szellemtörténete rémlik fel, ahol a nemzedék egyértelműen a hanyatlás fokmérője, valamint kollektív szellemet kifejező fogalom.⁵ A szerzőt követve mi is igyekszünk megjegyezni, jelen munka egy ettől

³ SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái*, I–XIV., Hornyánszky, Budapest, 1891–1914 (reprint: MKKE, Veszprém, 1981; hálózati verzió: <http://mek.oszk.hu/03600/03630>).

⁴ KONRÁD Miklós: *A neológ zsidóság útkeresése a századfordulón*, Századok 134/6. (2005), 1335–1369.

⁵ SZEKFŰ Gyula: *Három nemzedék*, Élet Irodalmi Nyomda, Budapest, 1920 (hálózati verzió: <http://mek.oszk.hu/06800/06899/index.phtml>; kibővített verzió: *Három nemzedék és ami utána következik*, Királyi

eltérő pragmatikus szociológiai nemzedékfogalmat igyekszik érvényesíteni. Mannheim Károly kritériumait használva Fenyves a generációkat a gyermek- és ifjúkori élmények hasonlóságában, illetve a külső identitásjegyek (s elsősorban a név- és nyelvhasználat) változásai mentén különíti el. A négy nemzedék a kvantitatív adatok megkívánta mechanikus sorrendben követi egymást 1772-től 1895-ig az emberöltőnek többé-kevésbé megfelelő harmincéves periódusokban (27, 81–82). A nemzedékeket közel azonos témakörök szerint bontja ki (névtan, nyelvhasználat, iskolai szocializáció, pályakép, családról alkotott kép, valláshoz való viszony, közösségértelmezés).

Az áttekintés leginkább hiánypótló része az első nemzedékről szóló fejezet. A 18. század végi, 19. század eleji zsidóság szellemi fogalmairól, stratégiáiról rendkívül kevés tudással rendelkezünk, a konkrét eseménytörténeten kívül csak a jozefinista iskolareform hatásairól tudunk. A szerző, miközben jól hasznosítja Michael Silber vonatkozó összefoglalását, nem áll meg a német hatások tárgyalásánál. Az önéletírások tekintetében rendkívül szegény korszakból három igen emblemikus figurát igyekszik kiemelni. A pesti rabbi Josef Bach, a Németországban karriert csináló újságíró Moritz Gottlieb Saphir fennmaradt önéletírásai mellett Ágai Józsefet nála sokkal ismertebb fia, az újságíró Adolf (Borsszem Jankó) kései naplóértelmezéséből ismerhetjük meg. A három széttartó életpályán Fenyves ugyanakkor jóval több közös pontot talál, mint azt előre gondolnánk. Az egymáshoz hasonlító elemek mellett ugyanakkor már itt megjelennek bizonyos esetek, amikor a pusztán szociológiai vagy nyelvi elemzést a politikai háttér is befolyásolja, mint a kolerajárvány és a zsidó orvosok reputációnövekedése között feltárt összefüggés. A vizsgálatból – néhány idézettől eltekintve – kimarad azonban a Silber által is idézett Peter Beer; nehezen hozzáférhető munkája és tapasztalatai talán több magyarázatra szorultak volna. A generációk mechanikus definíciója természetesen csupán segíti a rendszerezést. A fennálló forrás- és információhiány azonban egyszerre teszi heterogénné és részlegessé a képet. Ehhez járul az a probléma is, hogy kit és milyen értelemben tekinthetünk magyar zsidó értelmiséginek. Miért marad ki a morvaországi, de magyar falvakban tanítóskodó, önéletrajzi munkát is hátrahagyó Peter Beer,⁶ vagy akár az ugyancsak morva származású, de a magyar zsidó tudományos életben rendkívül fontos szerepet játszó Kaufmann

Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 1934 [reprint: ÁKV–Maecenas, Budapest, 1989]); KOMLÓS Aladár: *Magyar zsidó szellemtörténet a reformkortól a holocaustig*, I–II., Múlt és Jövő, Budapest –Jeruzsálem – New York, 1997 (a 2001. évi edíció [Múlt és Jövő, Budapest] *holokausztig* címváltozáttal jelent meg).

⁶ Silber a német-zsidó kulturális hatásokról szóló tanulmányában Beert ugyancsak megemlíti. A csehországi haszkala fontos képviselőjeként jelentős figyelmet kapó Beer német nyelvű önéletrajzának magyar szempontú komplex elemzése még várta magára (vö. Michael K. SILBER: *A német zsidóság történelmi tapasztalata és hatása a magyarországi zsidó felvilágosodásra és vallásreformra*, Múlt és Jövő 2006/4., 14–44). Fenyves Katalin könyvében két helyen (39, 46) röviden hivatkozik az önéletrajzra, de csak mint a nyelvhasználat külső megfigyelőjének művére.

Dávid írásainak legalább rövid elemzése?⁷ A könyvből nem kapunk egyértelmű választ erre a hiányra. Igaz, hogy Fenyves a gyermekkori szocializációt – főként ismét Mannheimet követve – döntő fontosságúnak tekinti az identitás kialakításánál, és az is világos, hogy Kaufmann vagy Beer nem tekintette *saját magát* magyar zsidónak. Ugyanakkor jól tudjuk azt, ez a jelen mű egyik fontos megállapítása, hogy identitáselemként tekinthetünk arra is, hogy a környezetünk miként ítél meg minket. Ebből a szempontból Beer és Kaufmann körülbelül harminc, Magyarországon eltöltött éve valóban jelentőssé válhat az értelmiségi élmény komplex elemzésénél.

Amikor a könyv az „előfutárokat” és az egymást követő generációkat megkülönbözteti, nem tudja és nem is akarja elkerülni néhány eseménytörténeti „fordulópont” közelebbi vizsgálatát. Fenyvest ezek közül leginkább az 1848–49-es forradalom és szabadságharc – mint a második nemzedék meghatározó élménye – érdekli. A forradalom ugyanis az első olyan „nagy” modern történelmi esemény, amelyben a magyar zsidók tömegesen vállaltak részt. Elsősorban Falk Miksa és Vámbéry Ármin életútját követve a szerző megállapítja, hogy ez a nemzedék „úgy épülhetett be a társadalomba – akár igen magas kitüntetések is megkapva –, hogy zsidóságáról sem kellett lemondania” (140). A megállapítás már sejteti a felvázolt ívet, történelemszemléletet. A *Képzelt asszimiláció?* ebben a tekintetben az emancipációt középpontinak tekintő liberális történetírás kritikája is. Ez a folyamat Nyugaton az 1980-as évek végén, többek között az e könyv lapjain is idézett David Sorkin vagy Marion Kaplan német zsidósággal foglalkozó műveiben nyert elsősorban teret. Mégoly kései magyar adaptálása pedig mindenképpen pozitív fejlemény. Az emancipáció ugyanis, még késői formájában is úgy értékelhető, mint egy kölcsönös lemondásokkal járó szerződés, amelyet – mint az a harmadik generáció elemzéséből kitűnik – elsősorban a zsidó kollektív identitás, a vallási közösséghez való tartozás szenvedett meg. 1848–49 a kortárs zsidó értelmiségi szempontjából az „aranykor”-ként értékelt reformkor kiteljesedése. A könyv kritériumait követve is arra a következtetésre juthatunk, hogy az 1810 és 1840 között születettek név- és nyelvhasználati szokásai egyfajta törekeny harmóniában álltak. Fenyves amikor például Vámbéry nyomán az 1848-as pozsonyi zsidópogrom hangulatát is érzékelteni igyekszik, összességében azonban olyan elfogadható egyezséget és „sorsközösséget” lát a második generáció élményeiben, amely a nem-zsidó magyar elittel való interakció mintájaként megteremtett egyfajta, egyelőre szűkebb körű magyar-zsidó identitást (179). Ezt vegytiszta formában szerzőnk csak két visszaemlékezőnél, Hochmuth Ábrahám és Löw Lipót esetében találta meg.⁸ A magyar-zsidó

⁷ Kaufmann Dávidról szóló szócikk mind a Szinnyeiben, mind pedig a szerző által ugyancsak használt *Magyar zsidó lexikonban* (szerk. Ujvári Péter, Budapest, 1929) fellelhető. A 2. függelékben vagy a névmutatóban azonban ugyanúgy hiába keressük a nevét, mint a főszövegben.

⁸ Fenyves teljes joggal tekinti az őt a szegedi rabbiszékben követő fia, Löw Immanuel munkáját az alapvető forrásnak. Megjegyzendő, hogy egy másik leszármazott, a New Yorkban élő William Noel Loew

identitás mint a neológia alapélményének szerepe mellett azonban fontos megállapítás a tudományos világkép megjelenése és térnyerése a magyar zsidóságon belül. Ennek nyomait még a magát ortodoxnak valló Méir Ábrahám Munk esetében is láthatjuk. A modernitás mint jelenség hatása egyáltalán nem korlátozódott a zsidó felvilágosodás vagy a magyarosodás terepére. A hagyományos zsidó nevelés során a világi tudományokkal való megismerkedés és a tudományos világkép szinte minden esetben a morvaországi jesivák látogatásához, az ottani zsidó élményhez köthető (164–167).

A kötet további újdonsága Zsengeri Samu kiadatlan kéziratának elemzése. Zsengeri, mint a magyar-zsidó identitás harmadik generációs képviselője, a magyar oktatáselméletnek is fontos alakja. A vele párhuzamba állított kortársak (Goldziher Ignác és a saját múltját néprajzi leírásokban manifesztáló Nagy József) körülbelül hasonló szocializációs utakat jártak be. Miközben a politika- és társadalomtörténetben már többször felvillantott magyar-zsidó (zsidó-magyar?) értelmiségi szerep itt gyakorlatiasan és sokkal konkrétabban jelenik meg, sajnos az ortodox narratíva Ábrahám Munk nemrég kiadott visszaemlékezéseinek vizsgálata után visszaszorul. Ennek oka, hogy Fenyves Katalin véleménye szerint a '48-as neológ narratívának ortodox oldalon nem létezik „egységes ellennarratívája” (149). Miközben az ortodoxia fragmentáltságára vonatkozó érveit elfogadhatjuk, az „emlékezetalkotó értelmiség hiánya” az ortodox csoportokon belül nem igazán világos érv. A hagyományos autokratikus szövegek és a presztízszen, tekintélyen alapuló (nem csupán chaszid) rabbinikus hatalom mint egyfajta regionális elit megjelenik a vidéki ortodoxiánál is, a pesti Reich Koppel körül kialakuló neo-ortodoxnak minősíthető intellektuális tér pedig mindenképpen bővebben említendő lenne. Igaz, valódi, egységes narratíva vagy emlékezetalkotás szekuláris tudományos értelemben itt valóban nem létezett, a rabbinikus alapszövegek és törvények folyamatos értelmezése, a jelenre adott válaszok, értelmezések, és főleg a neológiával szemben kifejtett ellennarratíva töredékei itt is megjelentek az 1890-es évektől.⁹ Tegyük hozzá: Szinnyei az olyan ortodox sajtóban publikáló cikkírókat, mint Weisz Dániel (Viador) vagy dr. Goldberger Izidor, nem említi meg.

ugyancsak összeállított egy Löw Lipót életútjáról szóló könyvet (William N. LOEW: *Leopold Loew. A biography*, New York, 1912; pdf formátumban lásd a világhálón is: www.archive.org/details/leopoldloewbiogr00loewiala). Ennek vizsgálata talán még gazdagabbá tette volna az anyagot.

⁹ Gondolok itt elsősorban a jiddis-német nyelvű *Allgemeine Jüdische Zeitung*, valamint a magyar nyelvű *Zsidó Újság* (Ortodox Zsidó Újság) szerepére.

Ha van sapka, ha nincs...

Főleg a harmadik és a negyedik generáció általános életélményeként találkozunk a sokszor problémamentes korszakként beállított dualizmus visszaésságaival is. Az 1870 után születettek körében megsokasodó irodalmias visszaemlékezések, regények persze műfajuknál fogva más elbánást igényelnek. Fenyves jó érzékkel találja meg magának Bródy Sándor vagy Erdős Renée vonatkozó, és az általuk is többször érintett identitásválságot. A szerző által feltárt egyik legfontosabb probléma itt már a zsidó elit felső rétegében megjelenő akkulturáció által teremtett társadalmi deficit: minél inkább szakítani szeretne az elit bizonyos része zsidóságával, a nem-zsidó külső szemlélő annál inkább hajlamos látszólag semleges jegyek alapján a zsidóságba sorolni őket. A mű Cholnoky Jenőt idézve mutat rá, hogy a magyar értelmiség szemében a tradícionélküliség ugyanúgy vált „zsidó jelleggé”, mint az elkülönülő tradíció (243–244). A többségi elitsoport fogalmaitól pedig nehéz volt szabadulni. Éppen ezért miután a harmadik generáció idején tapasztalt vallási életbeli kiüresedés, válság valóban elhatalmasodott, a zsidó származású elit is markánsabban differenciálódott. Az eredmény már az 1900-as években megjelenő, „zsidót” mint diszkurzív típust megkülönböztető narratíva, majd az antiszemitizmus megjelenését követő elhallgatási, felejtési stratégia.

Fenyves Katalin rövid, de lényegre törő konklúziója tehát elsősorban a fogalmi keretek tisztázása szempontjából fontos. Fő eredménye pedig a vizsgált kor sokat idézett asszimiláció-fogalmának markánsabb elhatárolása, ugyanakkor az dualista „békeidő”-narratívával való sikeresnek mondható szakítási kísérlet. Összességében Fenyves az asszimilációt mint történeti elvárást sikertelennek ítéli meg, de ezt nem tartja feltétlenül problémának a tradicionális zsidó élmény fennmaradása szempontjából (263). Teljes, összefüggő képre viszont nem számíthatunk, hiszen az elérhetetlen. De talán az összetört tükör darabjai által adott képek tisztábbak is, s nem kell mindenáron az összeragasztásukra törekednünk.¹⁰

¹⁰ A kötetet két függelék és névmutató egészíti ki.